

GRAECIA CAPTA: СОЦІОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ЕЛЛІНІЗМУ В ЕПОХУ РИМСЬКОГО ПРИНЦИПАТУ

У статті представлено римську Грецію як соціокультурний регіон (Педагогічна провінція) у період, відомий під назвою другої софістики або грецького Відродження (50-250 рр.н.е.). Автор досліджує нову ситуацію еллінізму під римською владою, головним чином у Балканській Греції та Анатолії. Особливу увагу приділено питанню, як грецький соціум (насамперед його еліта) залишається традиціоналістським і "старомодним" на основі принципів полісного е/сиття, всупереч змінам, які приносить імперська античність і римський контроль. Ця стадія еволюції грецької культури з її наголошуванням на мовному пуризмі та історії (особливо V-IV ст. до н.е.) окреслюється як неокласицизм.

Яка слава може бути у переможених?

Плутарх

Як відомо, встановлення режиму принципату Августа відкрило нову сторінку в історії всього античного середземноморського суспільства. У цей період закінчився тривалий процес завоювання римлянами грецького Сходу. Елліністична цивілізація прогнала агон із римською державою, грекомовні території упродовж II—I ст. до н.е. були поставлені під римський контроль і по черзі увійшли до складу *Rex Romana* як нові провінції /за винятком елліністичного Єгипту, який став приватним маєтком принципів/. Римляни намагались уникнути слави загарбників і поневолювачів Еллади, іміду колонізаторів - офіційно вони тільки "визволяли" поліси та приходили на допомогу як "друзі і союзники" або легально отримували землі елліністичних царств у спадок. Опір римським "друзям" виявився марним через відомі політичні хвороби грецького світу - у зв'язку з цим прийнято згадувати хронічну полісну анархію, внутрішні чвари та класові конфлікти, злих демонів революції в містах-державах та декаданс елліністичних монархій, які спиралась на армії найманців-кондот'єрів із відповідною мораллю та бойовим духом. Самі греки пояснювали політичну катастрофу системи еллінізму, наскільки ми можемо зрозуміти, в категоріях

історіософських, а іноді навіть теологічних. Крім переваг так званого змішаного устрою Риму (Полібій), називалися такі причини, як неминуча доля, божественне (або демонічне) втручання, існування плану в історії, божий промисел (*propositio*). Вони заперечували ідею випадковості ходу трагічних подій, наголошували на фатальності того, що сталося, на історичній безальтернативності. Так чи інакше, *virtus* переміг *arete*, і відтепер грецький культурний соціум опинився, за Плутархом, під римським чоботом. На зміну демократіям, аристократіям та монархіям, вартість яких постійно порівнювали грецькі теоретики і практики, назавжди прийшла незаперечна "римократія", перетворивши греків із суб'єктів історії в її об'єкт. Треба було усвідомити і погодитися із тим сумним фактом, що світ належить не еллінам, а римлянам, які, на думку Вергілія, зробили владу над усіма іншими народами своєю професією.

Історія рецепції елліністичної культури в Римі переказана в усіх підручниках з античної культури. Відомо, що під впливом процесу еллінізації відбулося інтелектуальне і сентиментальне перевиховання римлян доби пізньої республіки та принципату. Еллінофільство поступово долає романо-

центризм, до того ж замість матеріалістичного хижацтва старих шанувальників усього грецького ("еллінофілів" - експропріаторів типу Гая Верреса) стверджується більш ідеалістичне еллінофільство, яке бачить у грецькій культурі скарбницю духовних цінностей, школу нової nobilitas, ту пайдею, яку Цицерон зрозумів і звеличив як humanitas. У загальних рисах ми знаємо, як здійснилось інтелектуальне та естетичне завоювання Лаціума греками. Але що відбувалося у "паралельному" світі переможених? Чи залишились вони взагалі греками? Чи зайшло сонце грецького класицизму? Якою була ця Graecia Capta? Як змінилось, соціально й духовно, грецьке суспільство під римською владою? Ось питання, яким присвячено цю статтю. Нас буде цікавити перш за все світ старої Балканської Греції та регіон Малої Азії - арена так званого грецького Відродження, центри другої софістики.

Стара Греція в епоху принципату - незвичайна римська провінція, в якій проживають незвичайні провінціали. А саме - Педагогічна провінція та, відповідно, високоосвічені провінціали - ментори і дидакти, вчені, митці, філософи, зірки софістики (крім просто бідних і багатих). За часів пізньої республіки та правління Августа вони їхали до нової метрополії на постійне проживання, шукаючи римського патрона (як, наприклад, Страбон або Діонісій Галікарнаський), але з середини I ст. н.е. переселення вчених греків до Риму та Італії припиняється, і це дуже симптоматично в контексті процесів так званого грецького Відродження. Від Плутарха йде культурна мода жити в Елладі. Педагогічна провінція - це міста-школи і водночас міста-музеї, де римляни та інші жителі імперії можуть опанувати вершини філософського знання або риторичної вправності й безпосередньо відчутти смак грецької старовини, впізнати хрестоматійний образ Еллади в перфоменсі мудрості афінських філософів або випробувань-ініціацій молодого покоління у "лікуртівських" спартанців. Але грецький перфоменс доби другої софістики

розігрується в першу чергу для власної аудиторії, не заради "туристів". Як завжди, греки надто високої думки про свій спосіб життя й культуру, щоб помічати негрецькі реакції (варварів або римлян, які були tertium quid). Наголошування на пайдеї та культ класичного ретро, милування старовиною є правилами нового мистецтва бути греком ("бути" в значенні "залишатися" та "здаватися", "мати вигляд", що теж принципово важливо), якому приділяється величезна загальна увага. Образ Греції I - III ст. н.е. як "країни інтелігенції" та території культурних ігор зумовлено потребами нової самоідентифікації греків, зокрема грецької полісної еліти.

Що найбільш помітно у змінах феноменології грецького життя? На поверхні, на першому плані цього видовища - ірінархія, тобто влада миру (звісно, не грецького, а римського походження, як окремого випадку Pax Augusta). Римляни, що виконали функції "терапевтів" (Плутарх), тобто місію врегулювання, замирення, - по суті сила трансцендентна (приборкання хаосу ззовні) і винятково політична, бо не ставила за мету культурну романізацію грекомовних провінцій. Стара Греція перетворюється на своєрідну демілітаризовану зону. Римська влада обійшлася без військової або поліцейської присутності в Педагогічній провінції - без окупаційної армії, гарнізонів, військових баз тощо. Адже в цьому не було необхідності - бойові дії точилися на кордонах імперії (Рейн, Дунай, Євфрат), тобто на далекій відстані, яка перетворювала війну на абстракцію для більшості населення Pax Romana, зокрема для греків Ахайї та Азії. А між грецькими містами, після зречення від політичного гібрісу, війни суворо заборонено. Полісна конкуренція, якої остаточно позбутися не вдалось і в цей час, набуває обережних, малопомітних, мирних форм.

Зрештою, за всю імперську добу греки ніколи не підіймали меча проти римського хазяїна. Чи був у них взагалі цей меч? Життя Греції насправді демілітаризовано: зник один із стовпів полісної конструкції - громадянська армія, антична militia, суттєво змінює свої

функції - з мілітарних на цивільні - славетна афінська стратегія, і так само ефебія перетворюється з військової підготовки та служби на заклад, що готує елітарний прошарок "джентльменів" (А.-І. Марру). Отже, війна перестає бути невід'ємною частиною життєвого досвіду полісного громадянина, який віднині - істота абсолютно цивільна. Для людей, вихованих на Гомері, з його оспівуванням войовничого лицарського етосу, та культурі традиційної полісної чесноти *arete* (елементом якої є мужність), це означає втрату важливого виміру існування. Збройні змагання, агоністика війни, мілітарно-героїчні чесноти, до яких у класичну добу були причетні і герої духовної культури, такі як Есхіл, Софокл, Сократ, Ксенофонт, лишаються тільки спогадами. Плутарх, Елій Арістід, Лукіан, Афіней не мають нічого спільного з гоплітами класичної фаланги, аттичними марафономахами, чий подвиг - *Iocus communis* декламацій тогочасної шкільної риторики. Ці патріоти - професори, літератори, археологи, "бенкетуючі", "сирени", жерці Пайдеї - аж ніяк не вояки, навіть потенційно. У новому ідеалі зразкового полісного громадянина грецького Відродження домінують чесноти інтелектуальні, культурні, здобуті завдяки неперевершеній еллінській освіті. Звичайно, найкраще втілити цей ідеал на практиці могла лише полісна еліта, такі блискучі особистості, як Герод Аттік. Самоствердження через пайдею, тобто культуру, роль соціальних лідерів для людей без меча були новиною в античному світі. Поняття "освічений клас", "освічені люди" (*peraiideumenoi*) стає (вперше!) синонімом еліти, правлячого класу (*politikoi*). У реєстрі занять "дозвольного класу", полісної верхівки Греції римської доби, крім політики (функцій управління), спорту (точніше казати про вправи в палестрі, фізкультуру) та мисливства, ми бачимо не менш престижну тепер освіту, вченість - вона немов компенсує втрату *ars militaria*. І ця пайдея як новий атрибут полісного істеблішменту має яскраво виражений гуманітарний характер, тобто риторично-

філософський, філологічний. Ясна річ, до неї непричетна жіноча половина дозвольного класу. Адже йдеться про Грецію. Поява так званого грецького любовного роману (*logos erotikos*), поетизація гетеросексуального кохання, апологія шлюбу не врятували жінок доби грецького Відродження від абсолютного культурного небуття. Навіть у попередні, більш гомосексуальні, епохи архаїки та класики ми можемо знайти жінок у поетичній або філософській номенклатурі. Але друга софістика - це, так би мовити, повний патріархат, про жінок-софістів годі прочитати навіть у Лукіана.

Які ще зміни зазнав грецький соціум у складі *Rex Romana*? Чи зберігся у еллінів основний інстинкт античної людини - політика? Адже політика і полісне життя неподільні. Чи можна казати про деполітизацію життя в Педагогічній провінції?

Як уже зазначалося, роззброєння і припинення "війни всіх проти всіх" - явища, що лежать на поверхні. Але поверхнею є ще й словесний симулякр Еллади ораторів другої софістики, які старанно підтримують у свідомості слухачів враження про життя у класичному полісі періклівського зразка, образ політичної культури демократії. Звичайно, старої демократії не існувало в жодному полісі, до того ж вмерла сама віра в неї. (її висміює той же Лукіан, радячи шукати повну демократію на цвинтарі, в царстві мертвих). Але не все в ораторських промовах було фікцією, бо зберігається полісний устрій як такий, традиції полісного колективізму і відповідний спосіб життя. Поліс як соціальний організм та базова форма античного буття виживає за нових умов посткласичного часу. Римський принципат, подібно елліністичній монархії, цінує поліс як найдешевшу модель управління і вважає доцільним, зручним її зберігати та охороняти. Принцепси офіційно - "друзі полісів", гаранті полісної автономії. Насправді ж ця автономія суттєво обмежена, бо створено новий полісний порядок під егідою римських намісників, провінційну адміністративну надбудову, але поліс як інститут існує і далі. Про смерть полісу неможливо говорити не

тільки в історичному контексті ліберального (та еллінофільського) принципату, це неможливо навіть щодо наступної соціокультурної конструкції Pax Romana - абсолютистського та бюрократичного домітану, в ситуації покріпачення пізньоантичного суспільства централізованою, до певної міри тоталітарною пізньоримською державою. Полісна модель демонструє величезну життєздатність як клітинка античного середземноморського світу у фазі його осені (або старості - "цивілізації").

Отже, у грецькій демілітаризованій зоні ми знаходимо знайому систему *roleis*, у кожному окремому полісі - традиційні інститути полісного самоврядування (народні збори, ради, вибірні посади-магістратури, суди тощо). Функціонують філії, фіаси, гімнасії, ефебії, філософські школи, театри, механізми літургій, присутні всі елементи цього соціального організму: архонти, булевти, притани, гімнасіархи, стратеги, евергети, оратори, софісти, кіники - усі ролі та персонажі, за винятком хіба тиранів і демагогів. Старий добрий полісний космос, автентична Греція. Зовнішньо ритуал полісної практики не змінився, збережено старі форми життя, ідеали, публічну фразеологію, ауру класики. Час немов зупинився. Саме таке свідоме підтримування своєї соціальної та культурної ортопраксії ставило за мету грецьке Відродження, протиставляючи новому імперському мегасоціуму, новим політичним реаліям римократії стару еллінську душу, традиційне соціальне самопочуття, прадавній полісний комфорт, незмінний комунальний побут. Мала політика (грецька, внутріполісна) намагається ігнорувати велику (римську, імперську), тогочасний грецький політик мало або зовсім не ангажований у римські політичні справи (на рівні метрополії чи навіть провінційному - у штаті намісника). Він використовує місцеві, локальні можливості, піклується про співгромадян, зайнятий "малими ділами", особливо культурницькою діяльністю. Адже найважливіші справи грецьких міст-провінцій були у компетенції римського проконсула. Його прерогативою

був перш за все нагляд за дотриманням правил гри у політичному житті полісів та судові функції у справах, пов'язаних із великими маєтками або вимогою смертного вироку. Сократа тоді мав би судити римський намісник, так само, як Христа. Цілком зрозуміло, що небезпечну іграшку великої (справжньої) політики, з її сенсаційністю, драматичними перипетіями та фатальними пристрастями у греків відібрано. Нічого ефектного та збуджуючого нерви кар'єра грецького політика вже не передбачає, особистості з темпераментом, амбіціями, інстинктами Алквіада - зайві люди, безробітні за умов нового полісного порядку. Демонструвати лояльність до Риму, уникати блискавок Юпітера та одночасно ремонтувати дахи, вивозити сміття з вулиць рідного міста, годувати армію полісних паразитів і розважати її - таке може задовольнити лише дуже поміркованого політика, позбавленого волі до влади та смаку до політиканства. Або досить мудрого, освіченого політика, в душі плутархівських інструкцій полісному діячупочатківцю. Для Плутарха реальна тільки мала політика, але в ній, якщо придивитись уважно, приховано великий сенс. Метою полісного діяча не може бути мир і свобода (це справа римлян), так само, як економічний добробут та демографічний зріст (про це дбають боги), тому єдиною місією, здійснити яку залишилось новим Періклом, є забезпечення злагоди (*homonoia*) в полісних спільнотах. Тогочасний політик - архітектор громадянської солідарності та соціальної гармонії, які неможливо декретувати або нав'язати демосу примусово. Потрібні освічені діячі-філософи, які контролюють маси і впливають на співгромадян за допомогою морального прикладу, високої культури, знання, духовного авторитету. Йдеться про інтелектуальне в основі лідерство полісної еліти як вчителів та вихователів демосу. У випадку Плутарха відчутні мотиви платонівської софіократії: влада еліти побудована на духовній культуротворчій функції, еліта культивує в собі риси інтелігенції. На відміну від платонівського проекту, влада освічених

(*peraipeumenoí*) у полісах - не соціальна фантастика, а значною мірою реальність доби грецького Відродження. У цей час створюється освітня та культурна прірва між масами та правлячою верхівкою у полісному соціумі. Культурна диференціація громадян зовнішньо виражена, наприклад, у мовній дивергенції верхів і низів (опозиція *koine* - аттицизм, аттична мова). Ознакою полісного бомонду є мовний пуризм на основі аттичного діалекту класики. У середовищі *peraipeumenoí* проводяться гострі філологічні дискусії, точиться запекла боротьба за лінгвістичну ортодоксію, здійснюються чистки словників та критика лексиконів. *Koine* елімінується з риторичної практики грецької еліти, офіційної культури, пайдеї. Грецьке Відродження-це насамперед відродження мовне, мімесіс великої словесності IV ст. до н.е. Безперечно, йдеться не про 15-20 забутих слів платонівсько-демосфенівського часу, якими зловживають псевдовчені та дилетанти у лукіанівському пародійному зображенні. Йдеться про відмову від *koine* як мовної форми, оболонки елліністичної культури та відповідно про критику або амнезію александрійської культури серед представників освіченого класу, які уособлюють владу та престиж. *Koine* стає мовою Євангелій, що сприймається як профанна, демотична, непрестижна і малокультурна (звідси - критичне й скептичне ставлення язичницької інтелігенції до естетичної вартості, валорів християнських текстів, які не вважались літературними шедеврами). Слід зазначити, що полісна еліта не намагалась командувати демосом у цьому відношенні та поширювати мовну реформацію на маси, як це робила грецька еліта XIX - XX ст. Адже саме так, через ефект лінгвістичної дистанції, вона оформлювала себе як клас, відокремлювалась і утверджувала своє культурне лідерство. Інший механізм духовного та інтелектуального оформлення еліти - історія, історична свідомість, звернення до минулого. Мовна, формальна архаїзація культури грецького Відродження доповнюється архаїзацією її змісту, топіки. У культурній свідомості превалує топіка міфологічна і

класична, особливо теж саме IV ст. до Александра включно, як своєрідна священна історія еллінів. Реалії сучасності, презентизм виражені мінімально, що створює великі проблеми для дослідників пізньої античності. "Архів", минуле полісної класики стає другим засобом конституювання власної соціокультурної ідентичності *peraipeumenoí*.

Як бачимо, полісна еліта доби грецького Відродження одухотворюється та культурно сублімується, в той час як демос, навпаки, деградує, перетворюючись у натовп паразитів, і живе так само, як римські плебеї, - хлібом та видовищами. Посткласичне полісне життя призводить до логічного завершення тенденцію демосу до паразитизму, яка споконвічно була органічною вадою античного міста-держави. Еліта мириться з гріхопадінням його величності Демосу і не шкодує компліментів на адресу народу, тут немає нічого схожого на олігархічну мізодемію в дусі Критія/та Ксенофонта. Ідеологія Відродження, виражена представниками *peraipeumenoí*, містить справжній апофеоз нащадків того жажливого Демогоргона, який мало не знищив грецьку аристократію як клас у III ст. до н.е.

Не всі поліси цієї доби нагадують плутархівську Херонею. Бідність не є супутником життя всіх грекомовних регіонів. Після матеріальної катастрофи II-I ст. до н.е. на елліністичному Сході здійснюється новий старт полісної урбанізації та економічного розвитку (зокрема, в регіоні Анатолії). Господарчий та демографічний розквіт східних провінцій супроводжувався новими тріумфами культурної еллінізації, як у часи Александра, але вже під протекторатом римського цезаризму. І знову поняття еллін перетворюється з етнічного на культурне.

Безперечно, це заслуга полісної еліти доби грецького Відродження як головного соціокультурного діяча часу. Її представники отримують права римського громадянства і римський *poen*, стають сенаторами і навіть консулами Риму, але це не найголовніше. Арена її діяльності лишається грецькою і полісною. Не виникає єдиний змішаний

середземноморський панівний клас. Коли зустрічаються Траян і Діон Хризостом або Марк Аврелій та Елій Арістід, то це, попри всю взаємну симпатію, - зустріч двох різних світів. Освічений клас *Graecia Capta* створює власний культурний стиль - стиль ретро, стиль неокласицизму, який іноді здається опозиційним, а іноді - конформістським. Цей

стиль визначає багато аспектів пізньоантичної ментальності. Слід визнати, що до появи та триумфу нової релігійної свідомості, зокрема християнської, до народження *homo religiosus* кінця II-III ст. н.е. посткласицизм пізньої античності в її еллінській іпостасі спирається на неокласицистську парадигму. Посткласика є неокласикою.

Boris Chumachenko.

GRAECIA CAPTA: SOCIO-CULTURAL PECULIARITIES OF HELLENISM UNDER THE ROMAN PRINCIPATE

This article presents Roman Greece as a socio-cultural area (Pedagogic Province) in the period known as the second sophistic or the Greek Renaissance (the first three centuries A.D.). The author examines the new situation of Hellenism after the coming of Rome, mostly in mainland Greece and Asia Minor. Particular emphasis is given to how Greek society and its elite remain traditional and "old-fashioned" based on the polis life principles despite the profound changes of post-classical period and the Roman domination. This stage of evolution of Greek culture with its stress on language purism and Greek past (especially fifth and fourth centuries B.C.) is defined as neo-classicism.